

УДК 883.3.09-1

Любов Пономаренко

ПОЕТИКА ПРОЗИ ІВАНА СЕНЧЕНКА

У повісті "Савка" , що є вершиною творчості Івана Сенченка, автор створив цілісний живий образ людини переломної епохи, людини, що утверджується між двох

сил, вагаючись між двома системами цінностей. Писав цей твір довго, майже сім років. Повість "Савка" реалістичним зображенням, орієнтацією на точку зору й

мовлення персонажа близька романам М.Стельмаха, "Зачарованій Десні" О.Довженка, "Лебединій зграї" В.Земляка, творам Гр.Тютюнника. Але якраз у Сенченка найвиразніше виявляються елементи неореалістичної поетики. Він - один з небагатьох, хто продовжує неореалістичну стильову течію в українській прозі 30-60-х років.

"Формально, — говорив письменник, — це твір начебто про мого родича, дядька по материній лінії, насправді від того реального Савки взяті лише деякі риси вдачі і деякі моменти з біографії. Всю решту матеріалу дали мені шахівці в цілому, отож і книжечку маємо не просто про такого й такого жителя Шахівки, а про саму Шахівку, якою вона була п'ятдесят років тому".¹

Задум повісті поступово виходив із копійкою роботи над другою редакцією творів "Червоноградського циклу", його новими оповіданнями і повістями. У листі до своїх земляків він писав: "Ви знаєте, яка у мене професія. Зараз пишу ряд повістей з колишнього життя нашого села, власне про той період, коли Ви вже старшими підлітками були й парубками. Пишу про Вас і Ваших ровесників.

Про Савелія Олександровича я пригадав з такої пагоди. Коли я був малим, в нашій родині ходило багато розмов про його силу, зокрема про те, як він, забившись на чвертку чи па півкварти, виносив два лантухи борошна на другий чи третій поверх млина. А покійна мама розповідала ще й про те, як наш дід Олександр Терентійович - Сачко - вчив своїх хлопців, в тому числі й Савелія. Хапав за руку, починав хрестити черезсідельником, особливо щиросердному Савці перепало (хитрий Андрій завжди вивертася). То дід Олександр хрестить Савку черезсідельником, а Савка, який міг би одним порухом зробити з того черезсідельника жмут клоччя, тупцюється навколо Олександра Терентійовича, упенає плечі і товстим басом проситься: "Ой батечку, голубчику, я більше не буду!" Пригадав я все це, і в голові почало роїтися і надумалося, що з цього ж можна повість написати. І почав писати, а як почав писати, то постав цілий ряд запитань, про які я Вам писав у попередньому листі. Повість почала розгортатися і вкрутила в себе багато такого, про що я й не думав. І постало тоді перед

моїми очима життя нашого двоповерхового села, в якому з одного боку доживали господарі - "хазяїни", а з другого — їхні діти, яким уже не стало місця в хазяйстві і які пішли в пошуках заробітків хто куди втрапив. У повісті я добрим словом згадав про Кузьму Григоровича, про те, як він гарно на сопілку грав, як артистично умів дзвонити в усі дзвони, про те, як він громадську череду нас і як бився ціпом з громадським бугаєм і перемиг його, змусив утікати! Згадав і Марка Григоровича. Мій покійний батько особливо шанував Марка Григоровича. Розповідав, як він умів вибирати за звуком від нігтя косу, як умів косу відклепати, як умів пристроїти відповідно до росту людського кісся, грабки й ручку...

Так розказував про це старий Сенченко Юхим Гаврилович. І ось отакго всього почало в мене нагромаджуватися, накопичуватися, одне притулятися до другого, нанизуватися..."²

Для майбутньої повісті І.Сенченко поступово відбирав факти, згадував важливі події, відкидав у своїх спогадах все другорядне: "В основі художнього твору, — писав він, — має лежати художня закономірність, той життєвий матеріал, який робить твір художньо правдивим".³

Письменник не ставив за мету послідовно викласти фактичний матеріал. Він прагнув відкрити глибинний смисл, виявити житеві закономірності, соціальний та моральний досвід того переломного часу, коли руйнувалася патріархальна модель суспільства, і ці процеси відбивалися, часом болісно, складно, в конкретних людських долях. І тому потрібні ясність задуму і точність втілення. Письменник прагне досить точно відтворити спочатку в уяві, а потім у самій повісті історичну обстановку, подробиць обставин побуту. "У такій роботі, — писав він, — має значення кожна, здавалося б, дрібниця. Одне діло сказати: "поклав на плечі два мішки з мукою і поніс на другий поверх". А інше діло описати які ці мішки, із якого матеріалу, які ставили на них "мазуни". Має значення також, якого кольору були наклейки на цьому мішку, як це робиться і куди ці мішки призначені - в Москву, Ригу чи Гамбург...

Так начебто це пусті питання, але мені хочеться про все це написати так, наче сам там був, наче все це сам бачив, щоб і люди,

які будуть читати цю повість, сказали: "Це правда. Це написано правду."⁴

Щоб повніше зрозуміти і виразити себе, те, що зберегла пам'ять, письменник прагне передати головне - потік реального життя. Згадаємо слова Д.Лихачова: "Літературний твір поширюється за межі тексту. Він сприймається на фоні реальності і у зв'язку з нею. Місто й природа, історичні події й реалії побуту - все це входить у твір, без яких він не може бути правильно сприйнятий. Реальність - наче коментар до твору, його пояснення. Найповноправніше і конкретне сприйняття нами минулого відбувається через мистецтво й найбільше через літературу. Але і література найвиразніше сприймається при знанні минулого та дійсності".⁵

І дійсно, ми звертаємося до минулого з позицій сьогодення, бо без цього минулого не було б нашого теперішнього, а без зв'язку часів не буде майбутнього. Повернемося до пам'яті - одної з центральних проблем сучасної культури. Виступає вона у різних ракурсах - психологічних, моральних, соціально-історичних, і виразно звучить у ряді творів. Через внутрішній світ людини, через психологію героїв розкривається спільність соціальної обстановки, ідейних та естетичних основ духовного життя народу. "Художнє відтворення людської долі, — говорив М.Жулинський, — неможливе без глибокого усвідомлення і розуміння історії свого народу, без дбайливого збереження і розвитку духовної спадщини предків, народної творчості, звичаїв і традицій, без шанобливого ставлення до свого родоvodu".⁶

В одному зі своїх листів І.Сенченко, звертаючись з рядом запитань до Я.К.Зінченка: про пивоварний завод Вуліха і шахівчан, які працювали там, про економію Безаиа, умови роботи в ній, писав: "...Начебто, питання, які вже віджили, аж ні! Хочеться знати про це. Та певне ж і не одному мені. Це вже так з правків заведено, що людина хоче знати, хто вона, що вона, що на своєму віку бачила, чула, одне слово, цікавить людей їхня історія. А я оце писав історію Кузьми Григоровича, згадав, як він ціпом з бугаєм бився, тоді ниточка повела до Марка Григоровича - старий Юхим Гаврилович любив розповідати, як Марко Григорович умів землю міряти, як на ніготь

умів коси вибирати, потім перекинулося до Савелія Олександровича, як той за чвертку лантухи носив на другий чи на третій поверх, а потім закрутилося і закрутилося. Мов перед очима стало, як я було, вранці чапаю в училище, а мене наздоганяють наші хуршики, ті, що робили в Кричевського, які не раз відвозили мене аж до повороту у млин. Вже 80 сторінок написав про все це і чим більше пишу, тим більше хочеться, бач уже до тебе з Іваном Марковичем добираюся. А в такій роботі потрібна консультація. Отож я й напався на тебе та Івана Марковича як на найближчих мені людей у Шахівці. Та ще покійний Юхим Гаврилович любив писати мені, від нього залишилося б листів 50, коли б не війна. Найкращі листи його загинули у війну".⁷

І.Сенченко у своїй роботі над повістю спирався на дійсні факти.

Критики досить влучно назвали "Савку" повістю пам'яті. І, дійсно, пам'ять примушує письменника згадувати найменші подробиці минулого. А в цьому - зрілість художньої концепції автора. Якщо раніше у своїх творах письменник часом дивився на свого героя тільки "збоку", то зараз виявляє світлі поривання його душі, піднімає цього героя над буденними клопотами. Згадаймо хоча б битого життям Івана Глека. "...Той Іван Глек, живучи серед споживачів хліба, не хотів бути тільки споживачем отаким, він якось зрозумів, ухопив серцем, що крім життя житнього, є ще життя духовне, вище, оте далеке, невідоме, безмежне, привабливе, знадливе та прекрасне, де справляють свої бенкети вищі свої почуття людські, вища думка".

"Я й зараз бачу перед очима поламану постать того Івана в'яленого і битого життям. Був він худий, чорний, з розтріпанним волоссям, повними жару темними очима, з однією ногою коротшою за другу і нестримним бажанням все знати, до всього дійти". Та це велике бажання не здійснилося, не збіглися у його доля реальність та мрія, так саме, як і в Зінченка Дениса. Цей теж взявся прочитати усю біблію, мріяв знайти у ній відповідь на всі питання, що так мучило його. "Читав книгу багато, шукав жадбно. А в Шахівці слава ходила - хто візьметься прочитати всю біблію, той змакоцвітніє, ума позбавиться, збожеволіє. І Денисова жінка, рятуючи

чоловіка, ховала книгу і ховала її геть з очей чоловікових". У повісті І. Сенченко змальовує яскравих персонажів. І здається, що розповідаючи про буденне життя цих людей, автор бачить багатство кожної живої душі. "Коли я згадую оце все, — писав І.Сенченко, — всі люди, серед яких я ріс, здаються мені незвичайними, як кажуть, іскра божа, треба тільки роздмухати ту іскру. Не кожна людина, це правда, може знайти власну дорогу, але більшість людей, коли заохотити їх, виявляють, неодмінно виявляють якусь свою особисту, прекрасну грань".

Письменнику вдається помітити ці грані. Він уміє вловити ту особливу рису, яка певною мірою визначає майбутній характер героя. Ось як говорить Сенченко про Марію, дружину Савки. "Була вона висока, ставна, чорноока, постійно засмагла. Це була дівчина розумна, уважна. А Савка завжди зосереджений і завжди з очима, затопленими кудись у глибину душі". У Шахівці є свій філософ. Є такий герой і у "Лебединій зграї" та "Зелених Млинах" В.Земляка (Фабіян). Потреба піднестися над побутом, який часом засмоктує людину, потреба осмислення вищих і значущих цінностей диктує звернення до такого героя.

Нестор Коломієць - центральний образ "Червоноградського циклу". Він має цілий ряд професій і захоплень, намагається свої мрії втілити в дію. Ми дізнаємося, що він "мав фах копача колодців, пильщика, будівника доріг, винаходив курпуришки і такі машини, що крутить її будуть два чоловіки, а змолотить вона за четверо коней. Самотужки навчався читати, захоплювався Ренапом і Фераром, знав напам'ять третю пісню "Енеїди" Котляревського, бентежив його також новий український правопис". Ми бачимо, що автор різнобічно змальовує характери своїх героїв, наповнює їх високим життєвим смислом. Він не застосовує якісь особливі засоби умовності, а живе зі своїми героями, проймається їхніми турботами, думками. І з самого початку повісті образ автора - оповідача входить у систему образів повісті. Як уже зазначалося, у роботі над повістю автор використовує матеріали листування з односельчанами, зі своїм батьком, а також спілкуванням з майбутніми героями повісті - людьми, яких добре знав, з якими виріс.

В одному з епізодів повісті Сенченко звертається до фольклору, народних повір'їв. Розповідається, зокрема, про те, що тітка Килина начебто бачила чорта. - "Перебрав я отак чоловіка з п'ять знайомих жінок, — писав автор, — і з усіма в отой рішучий момент щось там сталося, тільки жінка Килина ні на що не посилалася, а широсеречно сказала: "А то ж як. Всьому правда не від людей чула, сама все бачила. Який він? Ну як би сказати тобі, ну от як кіт, тільки чорний - чорний, тільки ж верткий, оком не змигнеш. І звати Гриць. Всі чорти Гриці, тільки, щоб одрізнити його від людини, створено його без лівої п'яти. То так і називають їх - Гриць Безп'ятий".

Це я знав і спитав далі: "Ну, а чому той, хто в Пріські, ні чорт, ні чортиня, а чорташ якийсь?" Е,— відповіла тітка Килина, — коли відьма від чорта народить, то буде таки чортиня. А бува так, що одна відьма десь пропаде, то тоді вигодувати його бере друга відьма, і все цього чорташем назива. Буває таке згодване, таке загорьоване, сказано сирота. А ота ж наша Пріська, — та сказана була. Що вона вже не робила з отим своїм чорташем. Було каже: "Мамо, їсти хочу!" - вона - "Побіжи до попа, у нього повна кухня пасок, — Так то ж, мамо, свячені. - А чорт тебе не візьме. Свячені їж!" І доводилося їсти, то вже він бідолашний так прихитрявся і не сказати! Перекинетесь котом, викотить шматок паски на вулицю. Побачать це діти, та до паски, а своє що в кого в руках, кидають. Тоді чорташ отой швиденько за чорний кус насущого хліба й додому!

У тітки Килини я просидів години зо дві і дізнався від неї про такі речі, про які не вичитав би і в найповнішій енциклопедії".

Взагалі, сюжет повісті зовні простий і чіткий у послідовному викладі подій. Савка працює на млині мукобоек, у силу й літа уже вбився. Прийшла пора женитися. Він зустрічає Марію, яка працювала в папській економії, і вирішує, що саме вона буде його дружиною. Але раптом на їхньому шляху стає сільська відьма Пріська. Перед самим вінчанням Марія спіткнулася. Для Савки та інших жителів Шахівки - це не дріб'язковий випадок - нечиста сила взяла над Марією владу. Савка сам іде до Пріської, щоб "відробила" все назад. Відьма й ніби "відробила", але Марія все ж через деякий час померла. Савка залишився з малим сином,

тому змушений був шукати собі пару. Найбільш до пари йому була теж вдова з дітьми Параска. У кінці повісті Савка переводить її разом з дітьми та свекрухою до свого двору.

На цьому ніби можна і закінчити цю розповідь. Або розповіді її по-іншому, так, щоб Марія залишилася живою, чи Савка не оженився б на Парасці. Та це не змінило б повісті, бо для письменника головним було утвердити неминущу силу й цінність життя через філософське осмислення його буденних проявів. Головним героєм І. Сенченка є народ з його мудрим світоглядом, з його добром і глибокими моральними устоями.

У статті "Повість пам'яті" Є. Гуцало виділяє в повісті "Савка" три часові шари: той, що належить самому письменникові як автору і водночас учасникові описуваних подій; той, що належить його героям; історичний час, визначає розвиток героїв і подій.

Досліджуючи повість І. Сенченка, В. Брюховецький вносить уточнення: "Часові площини, в яких ми бачимо автора, (слід, очевидно, все-таки говорити оповідача) і малого Івана, учасника описуваних подій, не збігаються. Тому б я їх назвав відповідно - уявний майбутній час, з якого до нас звертається оповідач, себто кінець 60-х - початок 70-х років, і теперішній, в який відбуваються події, учасником яких є малий герой Сенченка".⁸

І. Сенченко будує свою оповідь так, що ми без будь-якого напруження з майбутнього часу переносимося на десятки років назад - у минулий час, а потім - у теперішній.

У "Савці" оповідь Сенченка охоплює більш як півстоліття, хоча сюжет вкладається всього в декілька років. Савчиня Марія приходить в гості (теперішній час): "З нею прийшов і Мехтодик, менший за мене. Незважаючи на це, у нас знайшлося багато спільних інтересів. Отож, поки наші мами були заклопотані праскою, ми з Мехтодиком подалися під повітку дроти мед". Про майбутні уявлення автор розповідає: "Ех Варваро, Варваро! Слепа ти в своїй любові до Савки, слепа й несправедлива..."

Оповідач переміщується з однієї часової площини в іншу, об'єднуючи ніби зовсім далекі одна від одної картини.

Проза І. Сенченка глибоко споріднена з фольклором, народнопоетичними традиціями. Це відбилося як на змісті повісті, її образній системі, так і на своєрідних прийомах поезики.

Реалістична дійсність та фольклор у "Савці" дали можливість письменнику емоційно точно виразити єдність життя людини, суспільства та природи. Сенченкові вдалось всебічно змалювати народне життя, глибоко проникнути у соціально-психологічні основи поведінки людей. Це зумовило вироблення власної манери письма митця. Звертаючись до молодого письменника О. Сизоненка, І. Сенченко писав: "Намагайтеся писати не якомога красивіше, а якомога простіше, точніше, саме так, щоб у це вірилося без жодних натяжок - це в літературі найголовніше.

Я б вам радив учитися найперше в людей простих, як вони поводяться, як розмовляють у житті, а не в книжках, бо життя - то найбільший учитель для письменника. Саме життя народу. Придивляйтеся до нього, вслухайтесь у мову народу - тільки там ви знайдете те, що допоможе виробити свій стиль".⁹

Стильова виразність повісті, її художня досконалість визначається яскравою колоритною мовою. І. Сенченко використовував багато прислів'їв, приказок, наприклад: "Від ціпа, - казали у нас, - в спині сіна", "Бодай ніхто не діждався ціпом на хліб заробляти", або "Тут хоч круть-верть, хоч верть-круть, а Савку таки женити треба", "Ой Василю, Василю, де я тебе посію? На городі нема де, на дорозі не зійде..!", "Їли мене їдма сім зовиць, Савчиних сестриць, а я бідна, самісінька ледве - ледве одгризлася" та інші.

У творах письменника зустрічаються також і народні заклинання: "Хай Савчин недуг іде за ліси, за нетрі, за болота, де люди не ходять, де звірі не бродять..."; іовір"я та перекази, елементи сватання та похорону: "Олександр Терентійович перехрестив його, схилив голову і поклав теплий поцілунок на лоба своєї дитини. За ним Дарья Олександрівна: "Благословляємо, сину, живи з нею в злагоді і щасливо".

У повісті "Савка" І. Сенченко звертається і до такого своєрідного жанру, як "приточки", лукавого українського

Внутрішня роздвоєність персонажів "Патетичної сонати" Миколи Куліша

гумору. Так, звертаючись до головного героя повісті, шахівчани часто додавали такі приточки: "Клем-бом-бем! Савка вмер, прийшов піп, Савка втік!", "Солодкий мед Савці в школі на лавці", "Верни, Савко, цоб, в церкву заїхали!", "Розумний Савка по шкоді: волів вивели, тоді він хлів починив".

Одним словом, вміло використовуючи багатство української мови, її красу, письменник майстерно розкриває індивідуальність своїх героїв, правдиво й виразно малює народне життя. У 20-ті роки Іван Сенченко утвердився в літературі як один із найяскравіших представників неореалістичної течії. Його цикл "У золотому закуті" був блискучим зразком іронічної реалістично-психологічної прози. І згодом, відстоюючи у 40-50 роки увагу

до факту, до конкретної деталі, "невигадапого" життя, яке відображається митцем, Сенченко таким чином протистояв засиллю вульгарного соціологізму, теоріям безконфліктності, тенденціям до лакування й прикрашування дійсності. Привнесення спостереженого факту, підслуханої у живій розмові інтонації, настанова на документалізм якраз і давали змогу уникнути соцреалістичних красивостей, зображення бажаного як дійсного (у згоді з панівною соцреалістичною догмою). Цю довіру до інтонації персонажів, до позірно "необробленого" мовлення героїв згодом спостерігатимемо і в літературі 60-70 років, зокрема у Григора Тютюнника. Важливою тенденцією у прозі цих десятиліть стане і художній документалізм.

Примітки

- 1 Сенченко І. Моя подорож до Червонограда. - Сенченко І. Твори: В 2-х т. - Т. 2 - К., 1981. - С.
- 2 Лист до Лаврентія та Івана Зінченків від 6 червня 1966 р.
- 3 Лист до М. Шевченка від 24 жовтня 1961 р.
- 4 Сенченко- критик.// Публікацію підготував В.Брюховецький.
- 5 Лихачов Д.С. Литература - реальность - литература: Статьи. - Л. 1984, — с. 4.
- 6 Жулинський Н. Человек в литературе: Общественные ценности и проблемы художественного характера. — Киев, 1983, — с.143.
- 7 Лист до Я.К.Зінченка від 21 листопада 1966 р.
- 8 Брюховецький В. Іван Сенченко. Літературно-критичний нарис. К., 1981.
- 9 Сизонепко О. Уроки майстра // Літературна Україна. - 1971.- 12 лютого.

Summary

The article researches peculiarities of poetics (creative manner) of Ukrainian writer I.Senchenko. His manner developed in the channel of neorealistic stylistic stream of Ukrainian prose of the middle of XX century. Analysis of Senchenko's peculiarities is carried out on base of the story "Savka".